

«Земельне облаштування єврейських трудящих» Чернігівського округу в 20-х рр. ХХ ст. (За матеріалами Державного архіву Чернігівської області)

Плани радянської влади змусити єврейське населення працювати на землі, які реалізовувалися упродовж 20-х рр. ХХ ст., передбачали переселення єврейських родин з міст, сіл та містечок в основному на південь України, а також до Криму, де вони мали створювати сільськогосподарські господарства, займатися рослинництвом та тваринництвом, жити за принципами радянського колективізму і сприяти поглибленню радянзації свідомості та культури повсякденності.

Масова переселенська кампанія мала значні наслідки не тільки для соціальної структури українського суспільства, його настроїв, не тільки для економічного розвитку УСРР в цілому, але й для єврейського населення, що проявилось у змінах демографічних показників, особливостей локалізації, культурно-релігійного життя, освітньої ситуації українського єврейства. Земельне облаштування єврейського населення на українських землях безпосередньо вплинуло на подальшу долю окремих родин і окремих людей. Цей процес мав загальні тенденції по всій території УСРР, проте важливо дослідити й регіональні особливості, проаналізувати специфіку і результативність на місцевому рівні.

Мета даної статті показати, яким чином переселенська кампанія проводилася в Чернігівському окрузі Чернігівської губернії, якими були її темпи та обсяги, з якими проблемами стикалися державні органи влади та самі переселенці. Серед використаних джерел найбільш цінними були статут, протоколи засідань, звіти, звернення до установ та організацій тощо Суспільного комітету по земельному облаштуванню єврейських трудящих (далі по тексту ОЗЕТ – аббревіатура, яка найчастіше використовувалася в радянських документах, пресі), а також листування переселенців з родичами [1].

У Чернігівському окрузі мешкала значна кількість євреїв, основна частина яких проживала в Чернігові – 12500, що становило 34% від загального числа населення губерньського міста. Також в окрузі розташовувалася низка населених

пунктів, що були місцями компактного поселення євреїв: Сновськ – 3450 чол. (44% від загальної кількості мешканців), Городня – 2100 чол. (34%), Остер – 1900 чол. (27%), Березне – 1000 чол. (10%), Добрянкa – 500 чол. (10%). Всього євреїв по Чернігівському округу (15 р-нах) нараховувалося 21 450 ч. (майже половина всіх євреїв губернії), що складало 4% від загальної чисельності населення округу [3, арк. 1, 1 зв., 88 зв., 92; 11, арк. 25].

Вже з весни 1921 р., після завершення роботи VIII з'їзду Рад, Центральне Бюро Євсекції при ЦК ВКП(б) та Єврейський відділ наркомнацу почали підготовку до переходу українських євреїв на сільськогосподарську працю, а квітня 1923 р., після XII з'їзду РКП(б), – ця кампанія набула масового характеру. При Президіумі Ради національностей ЦВК СРСР було створено Державний комітет по земельному облаштуванню єврейських трудящих (КОМЗЕТ), який мав опікуватися організацією переселення, а також значна роль відводилася Суспільному комітету по земельному облаштуванню єврейських трудящих (ОЗЕТ), що мав забезпечити безпосередньо сам процес.

У статуті ОЗЕТу його метою визначалося «сприяння переходу трудового населення євреїв СРСР на с/г працю, а також зміцнення та розвиток трудового землеробства серед них, не маючи на меті отримання прибутків для членів товариства». До завдань відносилася організація переселенських кампаній та їхнє фінансування, пропагандистська та роз'яснювальна робота [2, арк. 9].

Що стосується Чернігівського округу, робота ОЗЕТу починалася з 3 осередків («ячєєк») наприкінці 1923 р., а на кінець 1920-х рр. їх налічувалося біля трьох десятків. Кількість членів протягом цього періоду збільшувалася спочатку повільно. До середини 1920-х рр. вдалося залучити до товариства тільки 170 чол. [3, арк. 87 зв.]. Проте на кінець 1929 р. була зафіксована кількість членів 2152 чол. Така стрімка динаміка обумовлювалася не успіхами і популярністю ОЗЕТу та переселенської кампанії, а навпаки, зростанням розчарування, недовіри і невдоволенням серед населення Чернігівського округу, зокрема єврейського. Якщо починали з добровільного вступу до лав ОЗЕТу, то невдовзі перейшли до примусового запису цілими організаціями, до прикладу, профспілками, осередками Союзу кустарів і т.п.

Взагалі, особливістю переселенської кампанії на Чернігівщині була інертність, безініціативність, байдужість членів її осередків ОЗЕТ та слабка підтримка серед населення. Чернігівському окружному комітету КП(б)У з центру постійно закидали погану роботу на районах, малу кількість партійців в ОЗЕТі, млявість у проведенні масових заходів, недостатню допомогу громадськості округу у фінансуванні переселення. Окрім того, членство в ОЗЕТі передбачало внески, і хоча розмір членського внеску був невеликим (вступний – 2 крб.), зубожіле населення не прагнуло викидати «на вітер» жодної копійки. Душе швидко заборгованість ОЗЕТу по внесках стала критичною [2, арк. 9 зв.].

Схема проведення переселенської кампанії виглядала таким чином. Держава виділяла так звані колфонди (землі для створення єврейських колективів). Далі на Окружний ОЗЕТ відправлялася «разверстка» з фіксованою кількістю нарядів (певне замовлення щодо числа родин і чоловік для переселення). Ці наряди Окружний ОЗЕТ розподіляв між Черніговом та містечками округу. Наряди поділялися на декілька категорій в залежності від суми, яку родина мала внести для переселення: 10, 100, 200, 300-500, 500-1000 крб. Оголошувалася переселенська кампанія двічі на рік – так звані черги: весна – I та осінь – II черга. Далі починалася реєстрація бажаючих осіб та родин єврейської національності. За родиною закріплювалися наряд і ділянка, де він реалізовувався. Так формувався конкретний колектив. До відправки переселенців на місце майбутнього колективу відправлялися ходаки («ходацька» кампанія) – своєрідна розвідка для обстеження умов поселення, можливих потреб переселенців, для налагодження контакту з місцевою владою) [3, арк. 55]. На місце їхали перед посівною самостійно власним коштом з необхідним майном. А далі починали працювати на новому місці. Як правило, переселенці не могли обійтися без отримання кредиту. Кошти були необхідні для елементарного виживання та налагодження роботи – сплата паю, купівля на зиму їжі, одягу, ліків, насіння, «мертвого й живого реманенту», облаштування житла і т. п. Віддавати кредит переселенці мали після стабілізації життя і перших прибутків від своєї діяльності. Спочатку переселення кредити були короткотерміновими, але до 1926 р. термін повернення подовжили до 10

років, оскільки стала очевидною проблема малої прибутковості колективів [4, арк. 12].

Дуже важливою ланкою у проведенні переселенської кампанії була пропаганда самої ідеї земельного облаштування єврейського населення. Вона давала можливість виконати наступні завдання: роз'яснити місцевому населенню переваги, перспективи, важливість переселення і таким чином масово залучити його до фінансової допомоги євреям, що їхали; збільшити кількість членів ОЗЕТ і успішно відзвітуватися перед начальством; збільшити число єврейських переселенських родин і виконати надіслані з центру наряди [3, арк. 57].

Форми агітаційної та пропагандистської роботи були різноманітні. Це, по-перше, постійні збори – трудових колективів на всіх підприємствах та у державних установах, безробітних на Біржі Праці, молоді у навчальних закладах, клубах, комсомольських осередках. По-друге, – виїзд членів та керівництва ОЗЕТ, партійних посадовців в села та містечки. По-третє, – проведення лекцій, диспутів. По-четверте, – влаштування масових акцій на підтримку ОЗЕТ – мітинги, місячники, тижневики. Також слід відзначити підготовку та поширення друкованих матеріалів, присвячених проблемам переселенської кампанії – листівок, брошур, плакатів, газетних статей, навіть стінгазет на підприємствах, у закладах та установах. Великі надії покладали і на культурні заходи, різні форми організації дозвілля населення: вечори, театральні вистави, студентські буфони, концерти тощо [2, арк. 4; 9, арк. 104].

Окрім ідеологічного тиску на населення влада чинила фінансовий тиск. В ході зазначених заходів намагалися зібрати якомога більше грошей. Практикували збирання пожертв через підписні листки або «кружечний збір», благодійний продаж квитків на культурні заходи, влаштування лотереї. В надії на отримання значних сум часто-густо зверталися до Сільбанку, ринку, позико-ощадної каси та інших фінансових установ [2, арк. 9 зв.; 6, арк.; 9, арк.140; 11, арк. 16].

Також до функцій ОЗЕТУ входила підготовка майбутніх переселенців, які зголосилися на переїзд. Всі розуміли, що без професійного досвіду і знань обробляти землю або поратись із худобою буде важко до неможливого. Сподіватися на допомогу сусідів – українських селян – було складно. Тому

влаштовувалися агрономічні гуртки, короткотермінові курси, лекції, які мали містити хоча б якийсь мінімум інформації [3, арк. 57, 58 зв.]. У збережених документах знаходимо теми лекцій: «Обробка землі», «Насіння та посів», «Садівництво», «Місця переселення та наша с/г політика», «Колективізація та кооперація» [6, арк. 62].

Після відправки родин на нове місце проживання ОЗЕТ повинно було надавати допомогу безпосередньо на колфондах (відправка комсомольської молоді, партпрацівників, агрономів, юристів, виїзні пропагандистські бригади, с/г курси, кредитування, контроль за законністю) [4, арк. 12].

Стосовно Чернігівського округу слід відзначити, що контингент «завербованих» євреїв був специфічний, що багато в чому визначало неуспіх роботи новостворених колективів. В основному це були найбідніші родини та переселенці-одинаки. Родини часто складалися з великої кількості людей, серед яких було 1-2 працездатних, а більшість – «їдоки», «утриманці» (малолітні, старі, хворі, інваліди). Вони претендували на дешеві наряди у 10 крб. Зголошувалися їхати через відчай, безвихідь, загрозу голодної смерті. До подій 1917-21 рр. вони займалися торгівлею та іншими «невиробничими» роботами, жили за рахунок допомоги благодійників і родичів, втративши потім основне джерело доходу, не могли пристосуватися і прогодувати родину. Траплялися і заможніші переселенці, які сподівалися збагатитися на новому місці, повернути забрані в них як у нетрудового елементу виборчі права, позбавитися податкового тягарю. Але після переходу до НЕПу і значної лібералізації підприємницької діяльності такі переселенці кидали свої колективи і поверталися додому [3, арк. 8 зв.].

Можна умовно визначити етапи переселенської кампанії на Чернігівщині. Перший етап окреслений кінцем 1923 – 1924 рр. Це установчий період, коли усі нормативні документи щодо переселення були спущені владною вертикаллю на місця, розбудували мережу ОЗЕТу, провели превентивну підготовчу роботу. Також сюди припадає і перший вкрай невдалий досвід, коли поїхало мало родин, що, злякавшись, повернулися зимувати і навесні вже не поїхали на колфонди. Кампанія була організована ОЗЕТом незадовільно, оскільки пізно прийшли в округ наряди, які були переважно на 300 крб. Але навіть ті, хто залишилися

працювати, мали страшний неврожай, не змогли віддати кредити, почали бідувати і голодувати, чим наполохали усіх знайомих і близьких вдома.

Наступний 1925 р. доцільно виділити як окремих етап, що характеризувався державним тиском і жорстким примусом, оскільки налякані неврожаєм 1924 р. євреї добровільно не поспішали записуватися на переселення. У серпні партійні органи констатували: «Робота ОЗЕТ послабшала. Небезпека, що суспільство чи зовсім завмре, чи гірше – потрапить до рук небажаних для населення елементів» [3, арк. 69]. Уряд пішов на поступки, подовживши виплату кредитів, зменшивши паї до 200 крб., дозволивши благодійну допомогу Джойнту, ОРТ-Фарбанда, залучивши держустанови, організації тощо [3, арк. 81]. З осені була посилена робота по відправці євреїв на колфонди, оскільки держава покладала великі надії на цю програму. У листопаді 1925 р. на засіданні голоvbюро Євсекцій ЦК КП(б)У зазначало про Лівобережжя: «Переселення набуває значно більшого, ніж до цих пір, значення» [3, арк. 8].

Виконуючи настанови партії, в Чернігові провели концерт «київськими артистичними силами, бо в Чернігові видатних артистів зараз немає» [3, арк. 81]. Також пройшов мітинг членів профспілок та кустарів (600 чоловік), були поширені листівки єврейською мовою [3, арк. 87 зв.]. Коли у Філадельфії проходив Єврейський Конгрес, ОЗЕТ організував написання двох листів Чернігівським земляцтвам у Нью-Йорку від єврейства Чернігівщини з протестом проти перешкоджання переселенській кампанії в СРСР. Але коли почалася осіння черга переселення, на 40 надісланих нарядів не дали жодного паю по 10 крб., а отже позитивних зрушень так і не відбулося [3, арк. 92 зв., 152].

Наступний етап (1926-27 рр.) позначився подальшим уповільненням переселенського руху. Серед причин тодішні партійці, до речі як і сучасні дослідники, називали покращення в результаті НЕПу економічної ситуації, можливість повернутися до звичних форм заробітку, остаточне розчарування населення, як і раніше, відсутність дешевих нарядів та погане фінансування [3, арк. 92; 5, арк. 1]. Наприкінці 1926 р. Всеукраїнське товариство Земельного влаштування працюючих євреїв ОЗЕТ в особі голови тов. Ніколаєвського звернулося до єврейства України з вимогою негайно зібрати і відправити гроші

для облаштування великого колфонду у Криворізькому окрузі: «Я просил бы Вас, дорогой товарищ, отнестись к настоящим моим заявлениям с полным доверием и серьезностью. Дело именно обстоит так, что мы вынуждены капитулировать, если нам немедленно не будет оказана серьезная материальная помощь. Да иначе и быть не может, если дело обстоит таким образом... Всякое промедление смерти подобно. Стыдно и чудовищно думать, что среди свыше 400000 еврейских семей на Украине нельзя собрать в течение года для такого дела хотя бы 200000 рублей. С товарищеским приветом» [7, арк. 93].

Далі справи погіршувалися, і упродовж наступного етапу (1928-29 рр.) переселенська кампанія поступово занепала і перейшла у фазу «застою», про що неодноразово сповіщали з Чернігівщини до центру [9, арк. 119]. Все ще намагаючись виправити ситуацію, держава з'ясовувала причини фіаско, опитуючи, анкетуючи переселенців, єврейське і українське населення губерній та округів [10, арк. 94]. На місцях люди відверто говорили про недовіру і розчарування, про свою бідність і неспроможність сплачувати високі паї, власним коштом дістатися до колфондів, про погану організацію ОЗЕТом усього процесу, хаос у діловодстві та бухгалтерії самого ОЗЕТу, неправильне формування колективів, внаслідок чого вони від початку ставали нежиттєздатними. З кожним роком збирання грошей ставало наполегливішим, що викликало тільки ненависть і тихий опір [5, арк. 122; 7, арк. 54].

У створених колективах також було багато проблем. Часто припускалися помилок у створенні колективів, члени яких були різними за матеріальним, професійним, сімейним станами. Одинаків приєднували до родин, змушуючи ділити помешкання з чужими людьми. Ситуація, коли різні члени колективу вкладали відповідно до своїх можливостей різні кошти у розвиток виробництва, не додавала миру і злагоди у стосунки в середині громади. Переселенці також постійно вказували на «пестропольє», «дальноземелля», відсутність оформленості землеустрою, «нестачу мертвого та живого інвентарю», «безлошадність», порушення правил кредитування, погані житлові умови, відсутність гігієни, освіти, культ-просвітньої роботи, преси, бібліотек [4, арк. 12].

Невміння працювати на землі, невдалі за погодними умовами роки регулярно призводили до стійких неврожаїв, часто нечуваних за своїми розмахами. Люди страждали, голодували, хворіли, вмирили, про що свідчать листи переселенців до рідні.

1928 р. до правління ОЗЕТ прийшла гр. Епштейн, що мешкала у Чернігові в пр. 1 Травня, із заявою такого змісту: «Узнала из письма сестры моей, гр. Веселой, находящейся на земле в Херсонской губернии, что их положение тяжелое, ибо они, т. е. семья из 9 душ, голодали в буквальном смысле слова, а потому прошу разрешить мне послать ей небольшое количество продуктов, как картофель 10 пудов и ржаной муки 5 пудов и т.п.

26 квітня 1928 р.» [10, арк. 17].

Виявилося, що її налякав і збентежив лист від сестри і племінниці від 17 квітня того ж року, де було таке:

«Здравствуйте дорогие. Известие, что весь озимый посев пропал, даже ни одно зерно не сошло не только у нас, а во всем Херсонском округе, то теперь ты можешь себе представить, как руки мои будут тебе писать такие новости. Говорят люди, что предвидится 21 год, а в 21 г. здесь с голоду умирали люди, как мухи, и вероятно, нам тоже придется помираться голодной смертью, потому что даже за деньги нельзя купить, хоть 10 руб. за пуд давай, что нигде нет ни пылинки муки. Уже мы теперь голодаем без хлеба, а что будет дальше, одним словом, успели мы своим переселением очень хорошо, не дай бог никому, набрались горя вдоволь. Пиши, дорогая сестра Фрума, можно ли в Чернигове купить муку и по чем, почему картофель, печеный хлеб и вообще все съестные продукты, и как жизнь в Чернигове, как заработок.

Соня Веселая» [10, арк. 18].

«Здравствуйте, дорогая тетя Фрума, пишу Вам...

Имею также просьбу, описать мне, как живут парикмахеры, как они зарабатывают, можно ли в Чернигове кое-как устроиться, чтоб хотя иметь дневное пропитание, хлеб, чтоб не умереть с голоду, как здесь в 21 году. Страшно слышать...

Прошу Вас, дорогая тетя, постарайтесь обо всем узнать и опишите все подробности. Вы спасете нас, а мы никогда не забудем Вас.

Поселок Шолом Алейхема» [10, арк. 19].

Але задля об'єктивності маємо враховувати, що проблеми іноді створювали і самі переселенці, про що красномовно свідчать документи. На кінець 1920-х рр. аналіз помилок і невдач наштовхнув партійних працівників на висновки, що успіху земельного облаштування єврейських трудящих завадили такі явища, як невіїзд на закріплені землі до 2 років [8, арк. 9], нетрудова оренда землі, небажання займатись землеробством і наймання переселенцями місцевого населення для роботи замість себе, спекуляція врожаєм, комерційне використання кредиту, зловживання благодійною допомогою, ухиляння від податків («переселенство як ширма для фінінспектора») [7, арк. 3], нечесність у стосунках в середині колективів [3, арк. 38].

На початку 1930-х рр. політика «коренізації» була згорнута, КОМЗЕТ і, відповідно, ОЗЕТИ – ліквідовані, а більшість їхніх працівників – репресовані. Деякі колективи не змогли працювати далі і розвалилися, інколи, продовжуючи працювати, втрачали свою національну винятковість і перетворювалися на звичайні радянські колгоспи зі змішаним населенням, де поступово стиралися грані єврейської ідентичності і втрачалися мова, традиції, ментальні особливості.

Але все ж таки необхідно підкреслити, що у 20-х рр. ХХ ст. з Чернігівського округу виїхало у різні куточки УСРР (до Маріупольського, Херсонського, Запорізького округів, Криму, Одеси, Кривого Рогу, часто назавжди, 550 родин (3402 чол.), що створили 45 колективів і груп [7, арк. 128].

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), фП-10, оп.1. Чернігівський окружний комітет КП(б)У (Відділ агітації та пропаганди. Підвідділ національних меншин. Євсекція).
2. ДАЧО, ф. П-10, оп. 1, спр. 117, 15 арк.
3. ДАЧО, ф. П-10, оп. 1, спр. 241, 152 арк.
4. ДАЧО, фП-10, оп. 1, спр. 358, 111 арк.
5. ДАЧО, фП-10, оп. 1, спр. 359, 146 арк.
6. ДАЧО, фП-10, оп. 1, спр. 360, 113 арк.

7. ДАЧО, фП-10, оп. 1, spr. 361, 188 арк.
8. ДАЧО, фП-10, оп. 1, spr. 481, 39 арк.
9. ДАЧО, фП-10, оп. 1, spr. 629, 175 арк.
10. ДАЧО, фП-10, оп. 1, spr. 635, 141 арк.
11. ДАЧО, фП-10, оп. 1, spr. 774, 40 арк.